

CORONAVİRÜS AŞI TEREDDÜTÜNDE DİNİ İNANÇLARIN VE LİDERLERİN ROLÜ*

Erdener Gülenç

Giriş

Bilimsel gelişmelerin ve tıbbi ilerlemelerin insanlığa kazandırdığı en önemli başarılarından birisi olan ve ilk aşının keşfedildiği 18. yüzyıldan günümüze kadar geçen süreçte milyonlarca insanın sağlığını kurtarmada etkili bir rol oynayan aşılama, giderek artan bir tereddüt sorunu ile karşı karşıyadır.¹ Toplum sağlığının tehlikeye atılmasına ve yeni hastalıkların gelişmesine neden olabilen aşı tereddütü olgusu, son birkaç yılda küresel düzlemde artan bir eğilim sergilemesinden dolayı, 2019 yılında Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından küresel sağlığa yönelik on tehditten birisi olarak ilan edildi.² Bunun bir sonucu olması bakımından, halk sağlığı yetkililerinin ve bağışıklama programı yürüten aktörlerin, dini inançlara ve dini liderlere dayalı olarak Coronavirüs aşılara veya aşılama programlarına karşı tereddüt eden ya da sorgulayan bireyler ile karşılaşması muhtemeldir. Araştırmalar, dini inançların ve dini liderlerin aşılama gibi önleyici davranışlar ile ilgili karar verme sürecini tahmin edilemeyen şekillerde etkilediğini göstermektedir.^{3,4} Bu

* Bu çalışma, yazarın hazırladığı “Covid-19 Aşı Tereddütünün Aktör-Ağ Teorisi Bağlamında Değerlendirilmesi” başlıklı yüksek lisans tezinin bir bölümünden üretilmiştir.

¹ Heidi J. Larson, Louis Z. Cooper, Juhani Eskola, Samuel L. Katz and Scott Ratzan, “Addressing the Vaccine Confidence Gap”, *The Lancet*, 378(9790) 2011, pp. 526-535.

² WHO, “Ten Threats to Global Health in 2019”, 2019, 21 March. 1 Aralık 2022 tarihinde, <https://www.who.int/vietnam/news/feature-stories/detail/ten-threats-to-global-health-in-2019> adresinden erişildi.

³ Rubal Kanozia and Ritu Arya, “‘Fake News’, Religion, and Covid-19 Vaccine Hesitancy in India, Pakistan, and Bangladesh”, *Media Asia*, 48(4) 2021, pp. 313-321.

⁴ Joseph Renus F. Galang, “Science and Religion for Covid-19 Vaccine Promotion”, *Journal of Public Health*, 43(3) 2021, pp. e513-e514.

bağlamda, dini inançlar, pandemi gibi zorluklarla ve öngörülemeyen yaşam koşullarıyla başa çıkmada inananlara umut ve destek sağlaması bakımından önemli bir dirençlilik kaynağı olabilir⁵; ancak, bilimsel tedbirlerle çeliştiği anlarda dini inançlar, çoğunlukla aşı tereddütüne neden olması bakımından bir risk faktörü olarak değerlendirilebilir.⁶

Literatürde yer alan önceki araştırmalar, dindarlığın aşı tereddütünde önemli bir etken olduğunu ve dini inancına bağlı insanların aşılarda konusunda daha şüpheli yaklaştığını belirlemiştir.^{7,8,9} Pandemi döneminde yapılan bir araştırmaya göre, Coronavirüs aşısının etkililiği ve güvenliği ile ilgili sunulan tıbbi ve bilimsel kanıtlar, bir risk faktörü olarak genellikle dini inançlardan etkilenmekte ve inananlar arasında geniş çaplı aşı tereddütünün yaşanmasına yol açmaktadır.¹⁰ Bir başka araştırmada, aşılama teşvik etmeyi ve aşılarda konusunda doğru bilgi vermeyi göz ardı eden bazı dini liderlerin, bilinçli ya da bilinçsiz olarak aşılarda ile ilgili yanlış bilgiler, asılsız söylentiler veya komplo teorileriyle ilişkilenen düşünceler yaydıkları ve buna bağlı olarak bireyler arasında aşı tereddütünün artmasına neden oldukları gözlemlendi.¹¹ Bu noktadan hareketle, bu çalışmada, Coronavirüs aşı tereddütünde önemli bir belirleyici olan dini inançların ve aşılama konusundaki söylemleriyle takipçileri üzerinde etkili bir rol oynayan dini liderlerin, Coronavirüs aşı tereddütü ağını nasıl etkilediği incelenmektedir. Coronavirüs aşı tereddütüne ilişkin mevcut literatürü gözden geçiren bu makale içerisinde, öncelikli olarak ilk aşının geliştirildiği 18. yüzyıldan günümüze kadar geçen süreçte dini inançların ve dini liderlerin aşı tereddütünü nasıl şekillendirdiğine yönelik tarihsel eğilimler gözden geçirilmiştir. Makalenin bir sonraki bölümünde, Coronavirüs aşı tereddütü konusunda dini inançların etkisi güncel vaka incelemeleriyle analiz edilmiştir. Son olarak, pandemi sürecinde dini lider-

⁵ Rafał Boguszewski, Marta Makowska, Marta Bożewicz and Monika Podkowińska, "The Covid-19 Pandemic's Impact on Religiosity in Poland", *Religions*, 11(12) 2020, p. 646.

⁶ Dirk Kranz, Cristoph Niepel, Elouise Botes and Samuel Greiff, "Religiosity Predicts Unreasonable Coping with Covid-19", *Psychology of Religion and Spirituality*, 2020.

⁷ Radosław Trepanowski and Dariusz Drażkowski, "Cross-National Comparison of Religion as a Predictor of Covid-19 Vaccination Rates", *Journal of Religion and Health*, 2022, pp. 2198-2211.

⁸ Shadi Omidvar Tehrani and Douglas D. Perkins, "Public Health Resources, Religion, and Freedom as Predictors of Covid-19 Vaccination Rates: A Global Study of 89 Countries", *COVID*, 2(6) 2022, pp. 703-718.

⁹ Jeff Levin, "The Faith Community and the SARS-CoV-2 Outbreak: Part of the Problem or Part of the Solution?", *Journal of Religion and Health*, 59(5) 2020, pp. 2215-2228.

¹⁰ Louiegi L. Garcia and John Frederick C. Yap, "The Role of Religiosity in Covid-19 Vaccine Hesitancy", *Journal of Public Health*, 43(3) 2021, pp. e529-e530.

¹¹ Kanozia and Arya, "'Fake News', Religion, and Covid-19 Vaccine Hesitancy in India, Pakistan, and Bangladesh".

lerin Coronavirüs aşılı ile ilgili söylemlerinin, bireyler arasında aşılama yönelik güveni nasıl etkilediği ve hangi politik söylemleriyle aşı tereddütüne neden oldukları değerdendirilmiştir.

Aşı Tereddütü: Bir Tanımlama Girişimi

Dünya Sağlık Örgütü, aşı tereddütü kavramını, “aşılama hizmetlerinin bulunmasına rağmen aşının kabulünde gecikme ya da reddetme” olarak tanımlamakta ve kavramın zamana, mekâna ve aşıya göre değışken karmaşık ve bağlama özgü bir fenomen olduğunu belirtmektedir. Ayrıca, aşı tereddütünü, güven (aşıya veya sağlayıcıya güvenmeme), gönül rahatlığı ya da rehabet (aşıya ihtiyaç duymama veya aşıya değerdere vermeme) ve uygunluk (erişim) gibi bir dizi faktörden etkilenen bir davranış olarak ele almaktadır.¹² Gowda ve Dempsey’in¹³ belirttiği gibi, aşı tereddütü olgusu, aşıların tamamının kabul edilmesinden aşıların tümünün ya da bazılarının tamamen reddedilmesine kadar uzanan bir sürekliliğin ortasında heterojen bir grubu temsil eder. Bu bağlamda, aşı tereddütü olan bireyler, bazı aşıları reddedebilirler, ancak diğerlerini kabul edebilirler; bazı aşıları tereddütleri ortadan kalkana kadar erteleyebilirler ya da aşı yaptırmada konusunda şüpheleri olmasına rağmen aşılamaı kabul edebilirler.¹⁴ Bunun yanı sıra, aşılaraya yönelik davranışlar arasındaki farklılıklar bir aşından diğerine değışkenlik gösterebilir; bir aşıyı kabul edebilirler, ancak kararını aşıya özgü özelliklere dayandıkları için diğer aşıları tereddütle karşılayabilirler, erteleyebilirler veya tamamen reddedebilirler.¹⁵ Dolayısıyla, aşılamaı yönelik tutumlar karmaşıktır ve aşı tereddütünün nedeni veya belirleyicisi bağlama özgü olduğundan, değışkendir. Bu noktadan hareketle, aşı tereddütü kavramının karmaşık ve çok boyutlu doğasını analiz etmenin ve gruplandırmanın başlıca zorluğu, mevcut literatürde yer alan kavramsal tanımların birbirinden farklılaşmasına bağli olarak geniş bir çerçeve sunması ve kavramın sınırları hakkında birtakım tutarsızlıkların yer almasıdır. Diğer bir taraftan, aşı tereddütü olgusunun genellikle heterojen in-

¹² WHO SAGE Working Group Dealing with Vaccine Hesitancy, “Strategies for Addressing Vaccine Hesitancy – A Systematic Review”, 2014. 21 Kasım 2022 tarihinde, https://cdn.who.int/media/docs/default-source/immunization/sage/2014/october/3-sage-wg-strategies-addressing-vaccine-hesitancy-2014.pdf?sfvrsn=b632b81e_4 adresinden erişildi.

¹³ Charitha Gowda and Amanda F. Dempsey, “The Rise (and Fall?) of Parental Vaccine Hesitancy”, *Human Vaccines & Immunotherapeutics*, 9(8) 2013, pp. 1755-1762.

¹⁴ Andrea L. Benin, Daryl J. Wisler-Scher, Eve Colson, Eugene D. Shapiro and Eric S. Holmboe, “Qualitative Analysis of Mothers’ Decision-Making about Vaccines for Infants: The Importance of Trust”, *Pediatrics*, 117(5) 2006, pp. 1532-1541.

¹⁵ Patrick Peretti-Watel, Heidi J. Larson, Jeremy K. Ward, William S. Schulz and Pierre Verger, “Vaccine Hesitancy: Clarifying a Theoretical Framework for an Ambiguous Notion”, *PLoS Currents*, 2015.

san gruplarını, durumları, etkenleri veya değişken faktörleri kapsaması, kavramsal tanımının yapılmasını ve sınırlarının belirlenmesini zorlaştırır.^{16, 17, 18} Sonuç olarak, mevcut literatürdeki tanımsal belirsizliğin önüne geçmek ve kavramın sınırlarını çizmek için -paragrafın giriş cümlesinde ifade edildiği gibi- araştırma içerisinde Dünya Sağlık Örgütü tarafından önerilen resmi tanımlama tercih edilmektedir.

Aşı Tereddütünde Dini Boyut: Tarihsel Eğilimler

Aşılar ve aşılamaya karşı dini muhalefetin, ilk aşının geliştirildiği ve Edward Jenner tarafından aşılama üzerine bilimsel çalışmaların yapıldığı 18. yüzyıla kadar uzanan bir tarihselliği vardır. Bu dönemde ortaya atılan aşılar konusundaki teolojik tartışmalar, bilim ile din arasındaki ayrımın söylemler aracılığıyla nasıl kutuplaştığının bir örneğini sunar. 18. yüzyıl itibarıyla gündeme gelen ilk teolojik söylem, hastalıkların Tanrı tarafından insanlığa günahlarının bir cezası olarak gönderildiğini düşünen Edmund Massey adındaki din bilgini tarafından belirtilen, hastalıkları ya da salgınları önlemeye çalışmanın Tanrı'nın kaderine karşı çıkmakla eşdeğer olduğu yönündeki ifadesidir. Bu söyleminden hareketle Edmund Massey, bilimin hastalığa ve salgına bir çözüm olarak sunduğu aşıları "şeytani operasyonlar" olarak nitelendirmekte ve aşılama çalışmasını yürüten bilim insanlarını ise şeytan ile iş birliği yaptıkları iddiası ile suçlamaktadır.^{19, 20} Bunun bir sonucu olması bakımından James Kirkpatrick, *Aşılamanın Analizi (The Analysis of Inoculation)* adlı kitabında, aşılar konusundaki bilimsel çalışmalara karşı çıkan bazı teologların, salgına veya hastalığa karşı önlem almanın en temelde Tanrı'nın iradesine veya kaderine güvenilmediğinin bir göstergesi olarak değerlendirildiklerini belirtmiştir.²¹ Bu bağlamda, 19. yüzyılda aşılar ile ilgili teolojik tartışmaların en temel argümanı, hastalıkların günahkârlar için Tanrı'nın bir cezası olduğu ve Tanrı'nın yasasına müdahale etmeye çalışmanın onun kaderine karşı gelmekle eşdeğer olduğu yönündeki dini inanç temelli itiraz

¹⁶ Eve Dubé, Caroline Laberge, Maryse Guay, Paul Bramadat, Réal Roy and Julie A. Bettinger, "Vaccine Hesitancy: An Overview", *Human Vaccines & Immunotherapeutics*, 9(8) 2013, pp. 1763-1773.

¹⁷ Gowda and Dempsey, "The Rise (and Fall?) of Parental Vaccine Hesitancy", pp. 1755-1762.

¹⁸ Peretti-Watel vd., "Vaccine Hesitancy: Clarifying a Theoretical Framework for an Ambiguous Notion".

¹⁹ Hervé Bazin, "The Ethics of Vaccine Usage in Society: Lessons from the Past", *Endeavour*, 25(3) 2001, pp. 104-108.

²⁰ Robert M. Wolfe and Lisa K. Sharp, "Anti-Vaccinationists Past and Present", *BMJ*, 325(7361) 2002, pp. 430-432.

²¹ Ray E. Spier, "Perception of Risk of Vaccine Adverse Events: A Historical Perspective", *Vaccine*, 2001, pp. S78-S84.

gereçekleridir.²² 19. yüzyılda bilimsel kanıtların göstergeleri yerine daha çok din bilginlerine güven duyan bireyler, dini liderlerin aşı karşıtı söylemlerini dikkate aldıkları ölçüde aşı karşıtı harekete katılmaları veya aşı karşıtı söylemlerin güçlenmesine neden olmaları muhtemeldir.

Bilimsel bilginin, teknolojik gelişmelerin ve güçlü sağlık politikalarının yürütülmesi sayesinde aşılardan altı çağ olarak nitelendirilen 20. yüzyıl, önceki yüzyılda gündeme gelen aşı karşıtı söylemlerin aksine, aşılardan ve aşılanma programları konusunda dini desteğin görüldüğü bir dönemdir. 1955 yılında virolog Jonas Salk, ilk başarılı çocuk felci aşısını geliştirdikten sonra, dini liderlerin ve dindar bireylerin çoğu aşığı Tanrı'nın bir hediyesi olarak değerlendirdi.²³ Tarihçi John Fea, 1950 ile 1960 yılları arası yayımlanan gazeteleri incelendiğinde, tüm inanç ve mezheplerden dini liderlerin, hastalıkla ve salgınla mücadele etmede aşılardan Tanrı'nın "özel bir armağanı" olarak nitelendirdiklerini gözlemlemesi²⁴, 19. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar geçen süreçte aşılardan ile ilgili teolojik söylemlerin nasıl bir değişime uğradığının bir göstergesidir. Ancak, 20. yüzyılın sonlarına doğru tıbbi sicili elinden alınan ve doktorluk yapması yasaklanan Andrew Wakefield'in asılsız iddialarıyla öncülük ettiği ve başta Jenny McCarthy olmak üzere birçok ünlünün benimsediği aşılardan bileşenleri ile ilgili tartışmalar, ilk etapta aşı karşıtlığını harekete geçirmesine bağlı olarak bireyler arasında aşı tereddütünün yeniden oluşmasına yol açtı.²⁵ ²⁶ Bu dönemde aşılardan bileşenleriyle ilgili ortaya atılan asılsız iddialar, bazı radikal dini gruplar arasında yayılması ile birlikte, "doğal olmayan" her şeyin insan vücudunun kutsallığına yönelik bir tehdit olduğu söylemlerinin ortaya atılmasına neden oldu. Buna karşılık bazı dindar bireyler, "Tanrısız devletin" politikaları tarafından tehdit edildikleri düşüncesinden hareketle aşılardan konusunda dini muafiyetler talep ettiler.²⁷ Böyle

²² Marie Clark Nelson and John Rogers, "The Right to Die? Anti-Vaccination Activity and the 1874 Smallpox Epidemic in Stockholm", *Social History of Medicine*, 5(3) 1992, pp. 369-388.

²³ Evan Sandmark, "Religious Opposition to Vaccines is Rooted in Politics, not Tradition", *The Washington Post*, 2022, 16 January. 27 Kasım 2022 tarihinde, <https://www.washingtonpost.com/outlook/2022/01/16/religious-opposition-vaccines-is-rooted-politics-not-tradition/> adresinden erişildi.

²⁴ Irina A. Faskianos, "Covid-19 Vaccines and Religious Exemptions", *Council on Foreign Relations*, 2021, 30 November. 27 Kasım 2022 tarihinde, <https://www.cfr.org/event/covid-19-vaccines-and-religious-exemptions> adresinden erişildi.

²⁵ Katrin Weigmann, "An Injection of Confidence: Scientists Explore New and Old Methods to Counter Anti-Vaccine Propaganda and Overcome Vaccine Hesitancy so as to Increase Vaccination Rates", *EMBO Reports*, 18(1) 2017, pp. 21-24.

²⁶ Paul A. Offit, *Deadly Choices: How the Anti-Vaccine Movement Threatens Us All*, New York: Basic Books, 2015.

²⁷ Sandmark, "Religious Opposition to Vaccines is Rooted in Politics, not Tradition".

bir ayrıcalık, Berman'ın²⁸ belirttiği gibi, bazı dindar bireylerin dini inançları veya bağlantıları hakkında yalanlar söyleyerek dini muafiyetleri kullanmalarına ve aşılama programlarından kaçınmalarının önünü açtı. Dolayısıyla, dini muafiyetler, dini inancın gerçek bir ifadesi olmaktan ziyade genellikle inançların toplumda var olan ayrıcalıklı statüsünün bir istismarı olarak değerlendirildi.

21. yüzyılın başlarında teknolojik ilerlemedeki ve aşılama kapsamındaki küresel kazanımlar, bazı Müslüman topluluklar arasında yayılan komplo teorileri ile yeniden tehdit edildi. Bunun en belirgin örneği olan Pfizer adlı ilaç şirketi ile Nijeryalı Müslümanlar arasında yaşanan aşı tartışmalarıdır. İlaç şirketinin aşılarda test aşamasında sergilediği etik ihlaller, Müslümanlar arasında aşılara yönelik güveni sarsmasına ve aşılama konusunda bireyler arasında tereddütlerin oluşmasına bağlı olarak temeli komplo teorilerine dayanan iddiaların ortaya atılmasına neden oldu.²⁹ Etik ihlallere yönelik tartışmalardan hareketle bazı radikal İslami gruplar, halk arasında geniş yankı uyandıran ve temeli komplo teorilerine dayanan Batı'nın aşılarda aracılığıyla Müslüman nüfusunu azaltmaya çalıştığına yönelik asılsız iddialar ortaya attılar.³⁰ Batı'nın Ortadoğu'da yürüttüğü savaş politikasını doğrudan Müslüman dünyayı hedef aldığı ve aşılarda aracılığıyla Müslümanlara zarar verildiği yönünde düşünen İslamcı mantık, Batı'nın ürettiği aşılara karşı tereddütlü bir yaklaşım sergiledi ve aşılama programlarından büyük ölçüde kaçınmaya çalıştı.³¹ Batı'nın Müslüman ülkelerle olan huzursuz ilişkisi ve düşmanca tavrı, Radikal İslami gruplar tarafından iddia edilen aşılarda aracılığıyla nüfus kontrolü sağlandığı yönündeki komplo teorilerine güçlü bir zemin hazırladığından, küresel ölçekte çocuk felci yaygınlığının en yüksek olduğu ülkeler arasında konumlanmalarına neden oldu.³² Sonuç olarak, ilk aşının geliştirildiği 18. yüzyıldan günümüze kadar geçen süreçte gündeme gelen aşılarda ilgili teolojik tartışmalar, özellikle 20. yüzyıl ve 21. yüzyıl ekseninde değerlendirildiğinde dünyevi meseleler (aşılarda bileşenleri, aşılarda üreten ilaç şirketleri veya ülkeler, politik meseleler ve dini muafiyet talepleri vs.) etrafında şekillendi.

²⁸ Jonathan M. Berman, *Anti-Vaxxers: How to Challenge a Misinformed Movement*, Cambridge: MIT Press, 2020, p.163.

²⁹ Ayodele Samuel Jegede, "What Led to the Nigerian Boycott of the Polio Vaccination Campaign?", *PLoS Medicine*, 4(3) 2007, p. e73.

³⁰ Maryam Yahya, "Polio Vaccines—'No Thank You!' Barriers to Polio Eradication in Northern Nigeria", *African Affairs*, 106(423) 2007, pp. 185-204.

³¹ Elisha P. Renne, *Polio Vaccination, Political Authority and the Nigerian State*, In C. Holmberg, S. Blume, and P. Greenough (Ed.), *The Politics of Vaccination* (pp. 288-318), Manchester: Manchester University Press, 2017.

³² Gabriel E. Andrade and Azhar Hussain, "Polio in Pakistan: Political, Sociological, and Epidemiological Factors. *Cureus*, 10(10) 2018.

Coronavirüs Aşı Tereddütü ve Dini İnançlar

Toplumda ayrıcalıklı bir konuma sahip olan dini inançlar, çoğunlukla aşı tereddütünün veya aşılardan reddedilmesinin önemli bir belirleyicisidir.³³ İnsanlık tarihinin her aşamasında teolojik tartışmaların toplumsal yaşamın gündeminde olmasından dolayı, bireyler tarafından dini inançlar nedeniyle aşılar karşı çıkılmasının veya tereddütlü yaklaşılmasının, ilk aşının keşfedildiği 18. yüzyıldan Coronavirüs pandemisi sürecine kadar uzanan bir tarihselliği vardır.³⁴ Dini inançlar, pandemi gibi zorluklarla ve öngörülemez yaşam koşullarıyla başa çıkmada umut ve destek sunması bakımından önemli bir dirençlilik kaynağı olabilir³⁵; ancak, bilimsel tedbirlerle çeliştiği anlarda dini inançlar çoğunlukla aşı tereddütüne neden olması bakımından bir risk faktörü olarak görülebilir.³⁶ Pandemi döneminde yapılan bir araştırmaya göre, Coronavirüs aşılmasının etkililiği ve güvenliği ile ilgili sunulan tıbbi ve bilimsel kanıtlar, bir risk faktörü olarak çoğunlukla dini inançlardan etkilenmekte ve inananlar arasında geniş çaplı aşı tereddütünün oluşmasına neden olmaktadır.³⁷ Amerika Birleşik Devletleri'nde yapılan ve köktendinci grupların Coronavirüs aşılmasına daha tereddütlü yaklaştığını ortaya koyan bir araştırmada, bilime düşük düzeyde güven, genellikle hastalıklarda ve krizlerde koruyucu olarak Tanrı'ya daha yüksek düzeyde güvenle ve aşı seçme veya reddetme özgürlüğü gibi muhafazakâr siyasi değerlerle ilişkilendirilmiştir.³⁸ Araştırmacılar, dini inançlar ile pandemi sürecindeki koruyucu davranışlara uyumun ve Coronavirüs aşısı olma isteğinin olumsuz ilişkisini, dindar insanların bilimsel veriler ile çelişen bilgi kaynaklarına inanma eğiliminde oldukları düşüncesiyle açıklamıştır.³⁹ ⁴⁰ Dini inançların bilimsel temelli kanıtları ve Coronavirüs aşılmasına duyulan güveni olumsuz yönde etkilemesi, pandemi ile ilişkilendirilen yanlış bilgilere ve komplo teorilerine

³³ Eve Dubé, Dominique Gagnon, Emily Nickels, Stanley Jeram and Melanie Schuster, "Mapping Vaccine Hesitancy — Country-Specific Characteristics of a Global Phenomenon", *Vaccine*, 32(49) 2014, pp. 6649-6654.

³⁴ Ray E. Spier, "Perception of Risk of Vaccine Adverse Events: A Historical Perspective".

³⁵ Boguszewski, Makowska, Bożewicz and Podkowińska, "The Covid-19 Pandemic's Impact on Religiosity in Poland".

³⁶ Kranz, Niepel, Botes and Greiff, "Religiosity Predicts Unreasonable Coping with Covid-19".

³⁷ Garcia and Yap, "The Role of Religiosity in Covid-19 Vaccine Hesitancy".

³⁸ Katie E. Corcoran, Christopher P. Scheitle and Bernand D. DiGregorio, "Christian Nationalism and Covid-19 Vaccine Hesitancy and Uptake", *Vaccine*, 39(45) 2021, pp. 6614-6621.

³⁹ Boguszewski, Makowska, Bożewicz and Podkowińska, "The Covid-19 Pandemic's Impact on Religiosity in Poland".

⁴⁰ Ayokunle A. Olagoke, Olakanmi O. Olagoke and Ashley M. Hughes, "Intention to Vaccinate Against the Novel 2019 Coronavirus Disease: The Role of Health Locus of Control and Religiosity", *Journal of Religion and Health*, 60(1) 2021, pp. 65-80.

olan yönelimin nedenlerinden birisi olduğunun göstergesidir.⁴¹ Bu bağlamda, Jones'in⁴² belirttiği gibi, dini bir geçmişe sahip olan bireylerin bilimsel kanıtlar ile teolojik perspektifleri birbirinden ayırt edememesi, Coronavirüs aşı tartışmalarının önündeki en büyük zorluklardan birisidir.

Dünyadaki dinler çeşitli olduğundan ve gerçekliğin, inançların ya da uygulamaların doğasına ilişkin birçok farklı doğaüstü açıklamayı temsil ettiğinden, aşı tereddütüne yönelik dini şüphelerin kapsamlı bir açıklamasını yapmak oldukça zordur.⁴³ Coronavirüs aşıları ile dini inançlar arasındaki ilişkiyi inceleyen Kibongani Volet ve diğerleri⁴⁴, Protestanlar, Katolikler, Yahudiler, Müslümanlar, Hristiyanlar, Amişler ve Hindular dahil olmak üzere birçok dini inanç için aşı tereddütünün altında yatan çok sayıda dini nedenler tespit etti. Çoğunluğu Müslüman olan bir ülkede yapılan araştırmada, katılımcıların önemli bir kısmı aşılarda içeriğinin şeriat yasalarına uygun olmadığı iddiasından hareketle Coronavirüs aşılarının dini açıdan kabul edilemez olduğunu belirttiği ortaya çıktı.⁴⁵ Müslüman bir ülkede yapılan bir başka araştırmada ise aşılarda geliştirilme sürecinde haram kılınan domuz eti kalıntılarının kullanıldığına dair ortaya atılan iddiaların, bireyler arasında Coronavirüs aşı tereddütünün önemli bir belirleyicisi olduğu gözlemlendi.⁴⁶ Benzer bir şekilde, aşılarda içeriğinde haram ya da yasak kılınan maddelerin olduğu yönündeki söylentiler, Hindu topluluklarında inek eti izlerine rastlandığı söylemine dönüştü ve halk arasında aşı tereddütünün oluşmasına neden oldu.⁴⁷ Katı dini inançlar arasında sıklıkla dile getirilen aşılarda içeriğinde domuz jelatini veya insan fetüsü yer aldığı iddialarından hareketle Coronavirüs aşılarının helal olmadığı yönündeki mitlerin yanı sıra, bazı Müslüman ülkelerde dini inanç temelli komplo teorilerinin ortaya atıldığı

⁴¹ Kanozia and Arya, "'Fake News', Religion, and Covid-19 Vaccine Hesitancy in India, Pakistan, and Bangladesh".

⁴² D. Gareth Jones, "Religious Concerns about Covid-19 Vaccines: From Abortion to Religious Freedom", *Journal of Religion and Health*, 2022, pp. 1-20.

⁴³ Jonathan M. Berman, *Anti-Vaxxers: How to Challenge a Misinformed Movement*, p. 155.

⁴⁴ Annie Kibongani Volet, Cristina Scavone, Daniel Catalán-Matamoros and Annalisa Capuano, "Vaccine Hesitancy among Religious Groups: Reasons Underlying this Phenomenon and Communication Strategies to Rebuild Trust", *Frontiers in Public Health*, 2022.

⁴⁵ Asmara Malik, Jahanzeb Malik and Uzma Ishaq, "Acceptance of Covid-19 Vaccine in Pakistan among Health Care Workers", *PLoS One*, 16(9) 2021, p. e0257237.

⁴⁶ Yusra Habib Khan, Tauqeer Hussain Mallhi, Nesser Hadal Alotaibi, Abdulaziz Ibrahim Alzarea et al., "Threat of Covid-19 Vaccine Hesitancy in Pakistan: The Need for Measures to Neutralize Misleading Narratives", *The American Journal of Tropical Medicine and Hygiene*, 103(2) 2020, pp. 603-604.

⁴⁷ Joice Etutu and Jack Goodman, "Covid Vaccines: Misleading Claims Targeting Ethnic Minorities", *BBC*, 2021, 28 January. 25 Kasım 2022 tarihinde, <https://www.bbc.com/news/55747544> adresinden erişildi.

gözlemlendi.⁴⁸ Türkiye’de yapılan bir araştırmada, bazı ilaç şirketlerinin ve özellikle çalışanlarının Müslüman olmamasından dolayı Coronavirüs aşılına karşı tereddütlü yaklaşan katılımcılar, aşılanmanın Batı’nın bir komplosunun ürünü olduğunu ve Müslüman nüfusu kontrol etmek veya azaltmak için kullanıldığını iddia ettiler.⁴⁹ Batı’nın Müslüman nüfusu kontrol etmek veya azaltmak için Coronavirüs aşılarını ürettiği söylentisi, aşılardan kısırlığa yol açtığı ve Batı’nın gizli çıkarlar peşinde olduğu yönündeki komplo teorileri ile büyük ölçüde ilişkilidir.⁵⁰

Dini muhafazakarlık, özellikle Amerika Birleşik Devletleri’nde bilime olan güvenin azalması, aşı alımı, aşı farkındalığı ve aşılardan kaçınma ile ilişkilendirilmektedir. Bilim insanlarının ve ana akım medyanın aşılama ile ilişkin tavsiyelerini görmezden gelen Hristiyan milliyetçileri, bilimi geleneksel epistemik ve ahlaki düzene yönelik bir tehdit olarak algılamalarından dolayı, tamamen bilimsel temeller ile üretilen Coronavirüs aşılardan karşı çıkmaktadırlar.⁵¹ Ayrıca, Hristiyan milliyetçiler, kendilerini Tanrı’nın seçilmiş halkı olduklarına ve her türlü hastalıktan korunacaklarına inandıkları için Coronavirüs aşılardan daha fazla kaçınma eğilimindedirler.⁵² Bu bağlamda, dini inançlar ile aşılama arasındaki olumsuz ilişki, dindar bireylerin bilimi ve bilimsel gelişmeleri Tanrı’yı veya inandıkları başka herhangi bir yüce varlığı çürütmeyi amaçlayan bir tehdit olarak değerlendirmeleriyle açıklanabilir.⁵³ Katolik Kilisesi, diğer kürtaj karşıtı gruplarla birlikte, kürtajla alınan insan fetüslerinden türetilen hücreler kullanılarak üretildiğini iddia ettikleri Coronavirüs aşılardan karşı etik itirazlarda bulundu.⁵⁴ En yaygın kullanılan Coronavirüs aşılarının böyle bir malzeme içermemesine rağmen, ortaya atılan

⁴⁸ Shama Perveen, Muhammad Akram, Asim Nasar, Adeela Arshad-Ayaz and Ayaz Naseem, “Vaccination-Hesitancy and Vaccination-Inequality as Challenges in Pakistan’s Covid-19 Response”, *Journal of Community Psychology*, 50(2) 2022, pp. 666-683.

⁴⁹ Adem Sağır ve Erdener Gülenç, ‘Çipler Artık Vücudumuzda’ Aktör Ağ Teorisi Bağlamında Covid-19 Aşı Tereddütü, Ankara: Nobel Bilimsel, 2022.

⁵⁰ Inayat Ali, “The Covid-19 Pandemic: Making Sense of Rumor and Fear: Op-ed”, *Medical Anthropology*, 39(5) 2020, pp. 376-379.

⁵¹ Andrew L. Whitehead and Samuel S. Perry, “How Culture Wars Delay Herd Immunity: Christian Nationalism and Anti-Vaccine Attitudes”, *Socius*, 2020, pp. 1-12.

⁵² Monique Deal Barlow, “Christian Nationalism is a Barrier to Mass Vaccination Against Covid-19”, *The Conversation*, 2021, 1 April. 25 Kasım 2022 tarihinde, <https://theconversation.com/christian-nationalism-is-a-barrier-to-mass-vaccination-against-covid-19-158023> adresinden erişildi.

⁵³ Trepanowski and Drazkowski, “Cross-National Comparison of Religion as a Predictor of Covid-19 Vaccination Rates”.

⁵⁴ Meredith Wadman, “Abortion Opponents Protest Covid-19 Vaccines’ Use of Fetal Cells”, *Science*, 2020, 5 June. 25 Kasım 2022 tarihinde, <https://www.science.org/content/article/abortion-opponents-protest-covid-19-vaccines-use-fetal-cells> adresinden erişildi.

iddialar bazı müritler arasında endişelere yol açtı ve geniş çaplı aşı tereddütünün yaşanmasına neden oldu.⁵⁵ Bunun bir başka örneği, Amerika Birleşik Devletleri’nde Coronavirüs aşısının bir üreticisi aşının içeriğinde cenin dokusunun olmadığını vurgulamasına rağmen, Roma Katolik Kilisesi’nin bazı liderleri tarafından aşılarda “ahlaki olarak tehlikeye atıldığı” gerekçesinin öne sürülmesidir.⁵⁶ Katolikler arasında aşılama oranlarının düşmesine bağlı olarak Katolik Kilisesi, mevcut durumda kürtajla bağlantılı Coronavirüs aşılarını kullanmasına ahlaki olarak izin verildiğini belirten özel bir belge yayımladı.⁵⁷ Diğer bir taraftan, Hristiyanlığın bir kolu olan ve modern tıbbın önerilerinin çoğuna karşı çıkan The Church of Christ, Scientist, hastalığın dua ile iyileştirilebileceğine inanan bir Hristiyanlık biçimi olması bakımından Coronavirüs aşılarını tereddütle karşılayan dini inanç topluluklarından birisidir.⁵⁸ Benzer bir şekilde Yahudi topluluklarından birisi için ortaya atılan bir iddiaya göre, Yahudiler dua etmeye devam ederlerse virüsü yenebileceklerine dair inançları tarafından yönlendirilmektedirler.⁵⁹ Haredi Yahudileri için pandemi, yetersiz dini ayin için bir ceza olarak değerlendirilir ve Coronavirüs aşılarının dua kadar etkili bir çözüm olmadığı düşünülür.⁶⁰

Tarihsel eğilimlerde ve Coronavirüs pandemisi sürecinde görüldüğü gibi, aşı tereddütü olgusunda dini inanç temelli itirazlar arasındaki en bariz farklılık, açık referanslar olarak ele alınabilen bağlama özgülüğü içermeleridir. Genel bağlamlarıyla değerlendirildiğinde, aşılarda veya aşılama konusundaki tereddütlerin dini boyutunun aşkın göndermeleri, çoğunlukla “Tanrı’nın benim bedenim için bir planı vardır; hastalığım ontolojik olarak gerçek değil;

⁵⁵ Peter Smith, “Many Faith Leaders Say No to Endorsing Vaccine Exemptions”, *AP News*, 2021, 17 September. 25 Kasım 2022 tarihinde, <https://apnews.com/article/health-religion-united-states-coronavirus-pandemic-coronavirus-vaccine-9c947acecd6ba26b4c78827b7b87c185> adresinden erişildi.

⁵⁶ Jessica Glenza and Martin Pengelly, “Catholics in New Orleans and St Louis Told to Avoid Johnson & Johnson Vaccine”, *The Guardian*, 2021, 2 March. 25 Kasım 2022 tarihinde, <https://www.theguardian.com/world/2021/mar/02/new-orleans-archdiocese-catholics-avoid-johnson-johnson-vaccine> adresinden erişildi.

⁵⁷ Congregation for the Doctrine of Faith, “Note on the Morality of Using Some Anti-Covid-19 Vaccines”, *Vatican*, 2020. 25 Kasım 2022 tarihinde, https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_20201221_nota-vaccini-anticovid_en.html adresinden erişildi.

⁵⁸ Jonathan M. Berman, *Anti-Vaxxers: How to Challenge a Misinformed Movement*, p. 161.

⁵⁹ David M. Halbfinger, “Virus Soars among Ultra-Orthodox Jews as Many Flout Israel’s Rules”, *The New York Times*, 2020, 30 March. 25 Kasım 2022 tarihinde, <https://www.nytimes.com/2020/03/30/world/middleeast/coronavirus-israel-cases-orthodox.html> adresinden erişildi.

⁶⁰ Simon Dein, Kate Loewenthal, Christopher Alan Lewis and Kenneth I. Pargament, “Covid-19, Mental Health and Religion: An Agenda for Future Research”, *Mental Health, Religion & Culture*, 23(1) 2020, pp. 1-9.

aşılar, dindaşlarımızı (manevi ve fiziksel olarak) tehlikeye atmak için kullanılan bir araçtır; bazı aşılar, Allah'ın yasakladığı bir fiile (kürtaj ya da domuz jelatini) bağlıdır.” söylemlerine dayandırılır.⁶¹ Tek Tanrılı dinlerde, hastalığı işlenen günahlar ile açıklama yönündeki gelenek, son zamanlarda kökten-dinci inançlar arasında pandeminin eşcinsel evlilik, putperestlik, büyücülük, kürtaj ve küfür iddiaları ile bağdaştırılmakta ve Coronavirüs aşılara olan bakış açısını şekillendirmektedir. Bazı anti-semitizm ideolojisine mensup kişiler, diğer komplo teorilerinde olduğu gibi Yahudileri hedef göstererek, Yahudilerin virüsü daha sonra itibar kazanmak ve aşıları kâr elde etmek için geliştirdikleri iddialarını ortaya atmaktadır.⁶² Son örnekte olduğu gibi, dini gruplara yönelik önyargılı iddialar, yaygın dinlerin birçoğunda yer almakta ve komplo teorilerinin ana teması hâline gelmektedir. Dolayısıyla, çoğunluğu Müslüman olan ülkelerde ortaya atılan aşılarda Batı'nın bir komplosu olduğu söylentisi, zihinlerde yer edinen Batı'nın Müslümanlara karşı olduğu önyargısıyla bağlantılıdır.⁶³ Resmi dini cemaatlerin aşıları reddettiği ya da aşılar hakkında ciddi tereddütler dile getirdiği vakaların çoğunda, kaygıların yalnızca resmi dini inançlar, uygulamalar, gelenekler ya da yasalar ile ilgili olmadığı, tam aksine kültürel önyargılara dayandığı ve görünüş itibarıyla seküler aşı tereddütü biçimleri söz konusu olduğunda endişelerin tamamen dünyevi olduğu görülmektedir.⁶⁴

Aşılarda dini inanç kaynaklı tartışmalarının sosyolojik analizine bakıldığında, inanan bireyler tarafından dile getirilen aşılarda bileşenleri, aşılarda hangi ülke tarafından geliştirildiği ya da neden geliştirildiği ve aşılarda hangi komplo teorilerine hizmet ettiği yönündeki tartışmalar, tamamıyla dünya ile ilgili gerçekliklerle açıklanabilmektedir. Dini inanç temelli aşı tereddütüne yönelik dünyevi sorgulamalara uygun cevaplar verilmesine rağmen aşı tereddütünün dini topluluklar arasında yüksek olmasının tek makul açıklaması, dindar insanların din ile bilim arasındaki ikili karşıtlıkta dinin tarafında uzlaşmaya kapalı bir şekilde yer almaları olabilir. Çünkü, aşılama ile ilgili dünyevi tartışmaları bir kenara bırakıp, açıklamaları dini inançların genel görünümlerinden veya kutsal metinler üzerinden yapılmaya kalkıldığında, yaygın inançların ve diğer inançların hiçbirinde aşılamaı doğrudan redde-

⁶¹ Paul Bramadat, *Religion, Culture, and the Politics of Vaccine Hesitancy: Perspectives of Parents, Pundits, and Physicians*, In *The Routledge Handbook of Religion, Medicine, and Health* (pp. 450-463). New York: Routledge, 2021.

⁶² Dein, Loewenthal, Lewis and Pargament, “Covid-19, Mental Health and Religion: An Agenda for Future Research”.

⁶³ Yahya, “Polio Vaccines—‘No Thank You!’ Barriers to Polio Eradication in Northern Nigeria”.

⁶⁴ Paul Bramadat, *Religion, Culture, and the Politics of Vaccine Hesitancy: Perspectives of Parents, Pundits, and Physicians*, 2021, p. 456.

den veya bağışıklamaya karşı söylemler üreten çok az sayıda dini söylemin olduğu net bir şekilde görülebilmektedir.^{65 66 67 68} Bu bağlamda, yaygın dini inançlar ve dini gruplar arasında Coronavirüs tereddütünün olası belirleyicilerini sosyolojik olarak analiz etmek ve mevcut dini, bilimsel ve politik yapılar içindeki kilit aktörleri ortak bir aşılama hedefine doğru harekete geçirmeye çalışmak son derece önemlidir. Bu yönüyle aşı tereddütünde etkin bir rol oynayan dini inançların sosyolojik analizi, aşılama karşı tereddütlü tutumların oluşmasına neden olan toplumsal koşulların belirlenmesini olanaklı kılar.

Coronavirüs Aşı Tereddütü ve Dini Liderler

İnsanlar sağlık sorunlarıyla başa çıkarken kendilerine yol göstermesi için genelde dine, özelde ise dini liderlere başvurma eğilimindedir. Toplumdaki etkileri göz önüne alındığında, dini liderler, yeni bir aşının tanıtılmasında, aşı tavsiyesinde bulunulmasında ve bağışıklama programlarına katılımın sağlanmasında önemli bir rol oynamaktadır.⁶⁹ Dini liderler, inanç topluluklarının üyeleri arasında sağlık eğitimini, sağlığın teşvikini ve sağlık sonuçlarını olumlu yönde etkileme potansiyeline sahip olmaları bakımından en temelde aşılama alımını iyileştirmede etkilidirler.⁷⁰ Dünya çapında yüksek bir aşılama kapsamına ulaşmak için UNICEF⁷¹, aşı tereddütünün önüne geçmede dini liderler ve inanç kuruluşları ile birlikte ortak bir tema altında buluşarak aşılama olan güveninin artırılmasının önemine değindi. Benzer bir yaklaşımla küresel düzeyde Dünya Sağlık Örgütü Stratejik Uzmanlar Danışma Grubu⁷², topluluk liderlerinin ve özellikle dini liderlerin aşı kabulü üzerindeki etkisini kabul etmekte ve toplumda aşılama teşvik etmek için dini veya diğer etkili liderleri devreye sokan müdahalelerin gerekliliğini vurgu-

⁶⁵ Jonas Sello Thinane, "Religious Perspectives on Vaccination: Mandatory Covid-19 Vaccine for SA Churches", *Pharos Journal of Theology*, 2022, pp. 1-22.

⁶⁶ Trepanowski and Drażkowski, "Cross-National Comparison of Religion as a Predictor of Covid-19 Vaccination Rates".

⁶⁷ Eric Wombwell, Mary T. Fangman, Alannah K. Yoder and David L. Spero, "Religious Barriers to Measles Vaccination", *Journal of Community Health*, 40(3) 2015, pp. 597-604.

⁶⁸ John D. Grabenstein, "What the World's Religions Teach, Applied to Vaccines and Immune Globulins", *Vaccine*, 31(16) 2013, pp. 2011-2023.

⁶⁹ Pauline Paterson and Heidi J. Larson, "The Role of Publics in the Introduction of New Vaccines", *Health Policy and Planning*, 27(suppl_2) 2012, pp. ii77-ii79.

⁷⁰ Strategic Advisory Group of Experts, SAGE.

⁷¹ Thelma K. Toni-Uebari and Baba P. Inusa, "The Role of Religious Leaders and Faith Organisations in Haemoglobinopathies: A Review", *BMC Hematology*, 9(1) 2009, pp. 1-8.

⁷² UNICEF, *Building Trust in Immunization: Partnering with Religious Leaders and Groups*, New York: UNICEF, 2004.

lamaktadır.⁷³ McDuffie'nin⁷⁴ belirttiği gibi, dini liderler, özellikle aşı karşıtı söylemler tarafından yanlış yönlendirilen ve halk sağlığı camiasının temsilcilerinin bilimsel otoritesine şüpheyle yaklaşan bireyler için potansiyel olarak arabulucu bir rol üstlenebilirler.

Simon ve diğerlerine⁷⁵ göre, cemaat üyelerinin hayatını ruhani ve sosyal olarak etkileyebilecek karizmaya ve otoriteye sahip olan dini liderler, hükümetin aşılama programını desteklemek üzere sürece dahil olduğunda, aşılarda geniş kitlelere daha hızlı ulaşacaktır. Aşılama programının başarısı için hükümet ve halk sağlığı yetkilileriyle iş birliği yapan dini liderler, cemaat üyelerini fetvalar aracılığıyla aşılarda konusunda eğitebilirler, aşılama sürecine aktif bir şekilde katılarak örnek olabilirler ve sosyal medyadaki aldatmacalarla veya yanlış bilgiye sürükleyen haberlerle mücadele edebilirler. Jarrett ve diğerleri⁷⁶, aşı tereddütüne yanıt vermek için kullanılan çeşitli stratejilerin potansiyel katkılarını inceledikleri araştırmada, aşı tereddütünün belirleyicilerinden biri olan yanlış anlamaların önüne geçmede dini veya geleneksel liderlerin aşılama sürecine katılımının son derece etkili olduğu sonucuna vardılar. Geniş topluluklara veya cemaat üyelerine daha kolay ulaşabilen dini liderler, aşılama konusundaki karmaşık konuları ve inançla çelişen noktaları açıklamada önemli rol oynarlar. Bu yönüyle dini liderler, Galang'ın⁷⁷ belirttiği gibi, aşılama konusunda hem bilgi yayma veya teşvik etme yoluyla takipçilerini doğruya yönlendirmede hem de bilimin bulgularını paylaşmada ahlaki olarak sorumludurlar. Böyle bir sorumluluğun farkındalığıyla hareket eden dini veya geleneksel liderler, cemaat üyelerini aşıya kolay ikna etme yeteneğine sahip olmaları bakımından aşılama oranlarını pozitif yönde geliştirebilirler.⁷⁸

Aşılamaya teşvik etmeyi ve aşılarda konusunda doğru bilgi vermeyi göz ardı eden bazı dini liderler, bilinçli ya da bilinçsiz aşılarda ile ilgili yanlış bilgilerin,

⁷³ WHO SAGE Working Group Dealing with Vaccine Hesitancy, "Strategies for Addressing Vaccine Hesitancy – A Systematic Review".

⁷⁴ David C. McDuffie, "Sacred Immunity: Religion, Vaccines, and the Protection of Public Health in America", *Journal of Public Health*, 29(6) 2021, pp. 1365-1371.

⁷⁵ Simon Simon, Alfons Renaldo Tampenawas, Joko Santoso, Astrid Maryam Yvonny Nainupu, Samuel Ruddy Angkouw and Alvonce Poluan, "Participation of Religious Leaders in Helping the Success of the Government's Covid-19 Vaccination Program", *Evangelikal: Jurnal Teologi Injili dan Pembinaan Warga Jemaat*, 5(2) 2021, pp. 234-245.

⁷⁶ Caitlin Jarrett, Rose Wilson, Maureen O'Leary, Elisabeth Eckersberger and Heidi J. Larson, "Strategies for Addressing Vaccine Hesitancy—A Systematic Review", *Vaccine*, 33(34) 2015, pp. 4180-4190.

⁷⁷ Galang, "Science and Religion for Covid-19 Vaccine Promotion".

⁷⁸ Bruce Rosen, Ruth Waitzberg, Avi Israeli, Michael Hartal and Nadav Davidovitch, "Addressing Vaccine Hesitancy and Access Barriers to Achieve Persistent Progress in Israel's Covid-19 Vaccination Program", *Israel Journal of Health Policy Research*, 10(1) 2021, pp. 1-20.

asılsız söylentilerin veya komplo teorileriyle ilişkilenen düşünceleri yaymalarına bağlı olarak bireyler arasında aşı tereddütünün artmasına neden olabirler.⁷⁹ Pandemi döneminde bazı dini liderler, cemaatlerini Coronavirüs aşısı olmamaya ikna etmek için aşılardan eşcinsel eğilimlere neden olabileceğini iddia ederken, bazıları, tıpkı tarihsel örneklerde olduğu gibi, söylemlerini kutsal kitaplara dayandırarak aşının şeytanın bir işareti olduğu yönünde temeli komplo teorilerine dayanan ifadelerde bulundu. Dini ve ahlaki öğretileri pekiştiren bir Hindu lider, Hinduları kutsal olan inek kanıyla beslemek için aşılamların yapıldığını ve bunun uluslararası bir komplo olduğunu belirtirken, bir Yunan Ortodoks piskoposu, aşılardan katledilen ceninlerden üretildiğini ilan etti.⁸⁰ Dini veya geleneksel liderlerin, pandeminin önüne geçmede bilimsel gelişmeleri reddetmeleri, aşılardan ilgili yanlış bilgiler veya komplo teorileri yaymaları ve teolojik şüphecilik veya otoriteye karşı güvensizlik yaratarak inanç topluluklarını yanlış yönlendirmeleri, en temelde toplum sağlığını tehlikeye atmaları açısından bir trajedidir.⁸¹ Böyle bir yaklaşımda bulunmaları, Levin'in⁸² belirttiği gibi, dini liderlerin, pandeminin önüne geçilmesinde ya da toplumsal sağlığın sağlanmasında çözümün bir parçası olarak değil, tam aksine sorunun bir parçası olarak sürece dahil olduklarının en net göstergesidir.

Coronavirüs pandemisi sürecinde aşılar ihtiyacı olmadığı, dini inançlarla örtüşmediği veya aşılardan bir komplonun ürünü olduğu yönünde söylemler üreten dini liderlerin aksine, aşılardan konusunda bilgilendiren ve bilim ile din arasında uzlaşma sağlayan dini liderlerin, takipçilerini pandemiye karşı aşılarda olma yönünde teşvik etmeleriyle aşılardan oranlarını büyük ölçüde arttırdıkları görüldü.⁸³ Bununla ilgili olarak Katoliklerin ruhani lideri Papa Francis, aşılardan konusunda yanlış bilgilerle mücadele etmenin ve bireyleri bilimsel bilgilerle veya verilerle bilgilendirmenin en temel insan haklarından birisi olduğunu belirtti. Pandemiye karşı aşılardan en makul çözümü temsil ettiğini belirten Papa Francis, Coronavirüs aşılardan ahlaki olarak kabul edilebilir olduğunu söyledi.⁸⁴ Amerika Birleşik Devletleri'nde dini törenlere düzenli

⁷⁹ Kanozia and Arya, "'Fake News', Religion, and Covid-19 Vaccine Hesitancy in India, Pakistan, and Bangladesh".

⁸⁰ Galang, "Science and Religion for Covid-19 Vaccine Promotion".

⁸¹ Jones, "Religious Concerns about Covid-19 Vaccines: From Abortion to Religious Freedom".

⁸² Levin, "The Faith Community and the SARS-CoV-2 Outbreak: Part of the Problem or Part of the Solution?".

⁸³ Trepanowski and Dariusz Drażkowski, "Cross-National Comparison of Religion as a Predictor of Covid-19 Vaccination Rates".

⁸⁴ María Luisa Paúl and Adela Suliman, "Pope Francis Calls Access to Accurate Information on Coronavirus Vaccines 'A Human Right'", *The Washington Post*, 2022, 29 January. 23 Kasım 2022 tarihinde, <https://www.washingtonpost.com/world/2022/01/29/pope-coronavirus-vaccine-misinformation/> adresinden erişildi.

olarak katılan bireyler, Coronavirüs aşıları konusunda bilgi kaynağı olarak dini liderlere veya ibadethanelerindeki diğer dini görevlilere güvendiklerini ve onların aşılamaaya yönlendirmeleri ile birlikte aşı olduklarını belirtti.⁸⁵ İslam dünyasında şeriat hukukunu çağdaş ve bilimsel ihtiyaçlarla uzlaştıran bazı dini liderler, aşılarda helal mi yoksa haram mı tartışmalarına karşılık, mevcut pandemi bağlamında aşılarda gerekliliğine ve Coronavirüs aşısı olmanın şeriat kanunlarına uymanın bir şekli olduğunu belirtti.⁸⁶ Sağır ve Gülenç⁸⁷, Türkiye’de yaptıkları bir araştırmada, aşılama aşında önemli bir aktör olarak belirledikleri cemaat veya dini liderlerin aşılarda konusunda takipçilerini hem bilgilendirmeleriyle hem de tavsiyede bulunmalarıyla halk sağlığı yetkilileri ile ortak bir tema altında birleştiklerini ve fikir birliğinde olduklarını ortaya koydu. Benzer bir şekilde İsrail’de Arap ve ultra-Ortodoks Yahudi toplulukları arasında aşı alımını teşvik etmek için yakın temas kurmak üzere görevlendirilen dini liderler, İsrail’deki yüksek aşı alım oranındaki başarıya önemli ölçüde katkıda bulundular.⁸⁸ Katolik, Protestan ve Ortodoks Kilise dini liderleri, Coronavirüs’a karşı aşılamanın inanç doktrinleriyle uyumlu ve hatta ahlaki açıdan arzu edilebilir olduğunu beyan ettiler.⁸⁹ Birçok Evanjelik Kilise lideri, kürtaj karşıtı Hristiyanlara yönelik olarak toplumsal yaşamın korunması için başka bir seçenek olmadığında aşılarda yaptırmalarının etik olduğuna karar verdiler.⁹⁰

Tarihsel eğilimlerde ve Coronavirüs pandemisi sürecinde görüldüğü gibi, tıbbi olmayan bir otorite kaynağı olarak dini liderlerin aşılarda konusundaki olumlu ya da olumsuz yaklaşımları, aşı kabulünün veya tereddütünün önemli bir belirleyicisidir. Pandemi sürecinde tutarlı bir şekilde güvenilir bilgi vermeyen, dini öğretileri yanlış yorumlayan ve otoritesini ya da görevini kötüye kullanan dini liderler, bireyler arasında aşı tereddütüne neden

⁸⁵ Justin Nortey and Mike Lipka, “Most Americans Who Go to Religious Services Say They Would Trust Their Clergy’s Advice on Covid-19 Vaccines”, *Pew Research Center*, 2021, 15 October. 23 Kasım 2022 tarihinde, <https://www.pewresearch.org/religion/2021/10/15/most-americans-who-go-to-religious-services-say-they-would-trust-their-clergys-advice-on-covid-19-vaccines/> adresinden erişildi.

⁸⁶ Yan Mardian, Kathryn Shaw-Shaliba, Muhammad Karyana and Chuen-Yen Lau, “Sharia (Islamic Law) Perspectives of Covid-19 Vaccines”, *Frontier in Tropical Diseases*, 2021.

⁸⁷ Sağır ve Gülenç, ‘Çipler Artık Vücudumuzda’ Aktör Ağ Teorisi Bağlamında Covid-19 Aşı Tereddütü.

⁸⁸ Rosen, Waitzberg, Israeli, Hartal and Davidovitch, “Addressing Vaccine Hesitancy and Access Barriers to Achieve Persistent Progress in Israel’s Covid-19 Vaccination Program”.

⁸⁹ Thinane, “Religious Perspectives on Vaccination: Mandatory Covid-19 Vaccine for SA Churches”.

⁹⁰ Jan Hoffman, “Clergy Preach Faith in the Covid Vaccine to Doubters”, *The New York Times*, 2021, 14 March. 25 Kasım 2022 tarihinde, <https://www.nytimes.com/2021/03/14/health/clergy-covid-vaccine.html> adresinden erişildi.

olmalarına bağlı olarak aşılama oranlarını düşürürken; Coronavirüs aşları konusunda doğru bir bilgilendirme sağlayan, din ile bilimi uzlaştıran ve halk sağlığı yetkilileri ile iş birliği yapan dini liderlerin ise aşılama oranlarını artırdığı görülmektedir. Bu bağlamda, küresel sağlık sorunlarında dini liderlerin bilimsel çözümlere yaklaşımları ve konuyu ele alma ya da yorumlama biçimleri sosyolojik olarak ciddiye alınması gerekmektedir. Bu noktayla ilgili olarak Grabenstein'in çalışması bir rehber niteliğindedir. Grabenstein'in⁹¹ aşılar ve aşılama ile ilgili kutsal metinleri incelediği araştırmasında, başta Hristiyanlık, Yahudilik, Hinduizm, Budizm ve İslam dahil olmak üzere dünyadaki kalabalık inanç geleneklerinde bağışıklamayı doğrudan reddeden veya karşı çıkan çok az sayıda dini söylemin bulunduğunu keşfetti. Dolayısıyla, Grabenstein'a göre, en temelde dini inançlar ile bağdaştırılan aşılamanın reddedilmesinin veya tereddütlerle karşılanmasının temel nedeni, dini veya geleneksel liderinin kendi takipçileriyle paylaştığı aşılama konusundaki kişisel inançları ve görüşleri ile bağlantılıdır. Pelčić ve diğerlerine⁹² göre, çoğunlukla din, aşılama ve halk sağlığı yöntemleri ile çelişmemektedir. Buna karşılık, dini temelli aşıya karşı çıkma nedeni bireylerin veya dini liderlerin aşılara ilişkin sorgulanabilir yorumlamalarıyla alakalıdır. Böyle bir bakış açısı, aşılama oranlarının düşük olduğu ülkelerde, bireyler arasında dini nedenlere dayandırılan aşı reddinin veya aşı tereddütünün gerçekten dini bir temeli olup olmadığını gözden geçirmek için dini liderlere yönelik daha fazla araştırmanın yapılması gerektiğinin bir göstergesidir.

Sonuç

Bu çalışma, bilimsel gelişmelerin ve tıbbi ilerlemelerin insanlığa kazandırdığı en önemli gelişmelerden birisi olan aşılamanın, dini inançlardan ve takipçileri üzerinde etkili olan dini liderlerden hem davranış ve tutum bağlamında nasıl etkilendiğini hem Coronavirüs aşı tereddütü olgusunu olumlu ya da olumsuz yönde nasıl şekillendirdiğini araştırmanın önemini göstermiştir. Literatürden elde edilen veriler, dini inançların Coronavirüs aşılama yöntemlerine yönelik güvenin ve tereddütünün oluşmasında büyük ölçüde etkili olduğunu ortaya koymuştur. Tarihsel eğilimlerde ve pandemi sürecinde görüldüğü gibi, bilimsel tedbirler ile çalıştığı anlarda dini inançlar genellikle aşı tereddütüne neden olması bakımından bir risk faktörü

⁹¹ Grabenstein, "What the World's Religions Teach, Applied to Vaccines and Immune Globulins".

⁹² Gordana Pelčić, Silvana Karačić, Galina L. Mikirtichan, Olga I. Kubar, et al., "Religious Exception for Vaccination or Religious Excuses for Avoiding Vaccination", *Croatian Medical Journal*, 57(5) 2016, pp. 516-521.

oluşturabilmekte ve tıbbi veya bilimsel kanıtlar, çoğunlukla dini inancına aşırı bağlı bireylerin karşı çıkışlarından etkilenebilmektedir. Araştırmalar, Coronavirüs aşısı tereddütü ile dini inançlar arasındaki olumsuz ilişkiyi, köktendinci grupların ve dini inancına aşırı bağlı dindar insanların Coronavirüs aşısı konusunda bilimsel bilgilerin bulunduğu resmi kaynaklar yerine, bilimsel veriler ile çelişen ve genellikle aşılarda konusunda inanç temelli yanlış bilgilendirmeler yapan bilgi kaynaklarına inanma eğiliminde oldukları düşüncesiyle açıklamaktadır. Dolayısıyla, güçlü dini inanca sahip olan bireylerin bilimsel kanıtlar ile teolojik perspektifleri birbirinden ayırt edememesi, Coronavirüs aşısı tartışmalarının önündeki en büyük zorluklardan birisidir. Aşılar ile ilgili çeşitli dini inançların genel görünümü analiz edildiğinde ve aşılama konusunda kutsal metinler incelendiğinde, yaygın dini inançların ve diğerlerinin aşısı doğrudan reddettiği veya bağışıklamaya karşı söylemler ürettiği yönünde çok az sayıda olumsuz örneğin varlığı dikkat çekmektedir. Burada gözden kaçan temel nokta, yaygın dinlerin ve diğer dini inançların büyük bir çoğunluğunun, yaşama saygı duyduğu ve toplumsal sağlığı koruma yönünde tavır almanın son derece ahlaki bir eylem olduğunun altını çizmesidir. Bu bağlamda, toplumsal sağlığın korunmasında en etkili yollarından birisi olan aşılamanın dini inançlar ile çelişkiye düşmediği ve aşı olmanın kendi sağlığını veya ötekinin sağlığını koruma bağlamında değerlendirildiğinde son derece ahlaki bir eylem olduğu söylenebilir.

Genel bağlamlarıyla değerlendirildiğinde, Coronavirüs aşısına ilişkin dini itirazlar, en temelde köktendinci grupların ya da dini liderlerin aşılama ile ilişkin sorgulanabilir yorumlamalarından kaynaklanan ve genellikle aşılarda konusunda yanlış bilgilere veya komplo teorilerine dayanan söylemler olduğudur. Bununla birlikte, aşılarda ile dini itirazlar arasındaki çatışmanın kökleri ise çoğunlukla aşılarda bileşenleri, aşılarda üreten ilaç şirketleri veya ülkeler, politik meseleler ya da dini muafiyet talepleri gibi dünyevi meselelere dayanmaktadır. Bu bağlamda, Coronavirüs aşılarda konusunda güvenilir bilgiler vermeyen, dini öğretileri yanlış yorumlayan ve otoritesini ya da görevini politik çıkarlar doğrultusunda kötüye kullanan dini liderler, halk sağlığını tehlikeye atmaları bakımından sorgulanmaları gerekmektedir. Dini liderlerin, halk sağlığı yetkilileri ile uyumlu çalıştığı ve toplu aşılama gerçekleştirmeye yönelik hükümet programlarını desteklemeye dahil olduğu durumlarda, aşılarda oranlarının hızla arttığı görülmektedir. Bunun en temel sebebi, dini liderlerin cemaat üyelerini etkileyebilecek karizmaya ve otoriteye sahip olmasıdır. Bu noktada, dini liderlerin halk sağlığı yetkilileri ile ortak bir tema çerçevesinde aşılarda programlarına katılımının somut tezahürü, cemaatini kürsüden aşılarda hakkında eğitmesiyle, aşılarda katılarak örnek teşkil etmesiyle ve sosyal medyadaki yanlış bilgilerle veya komplo teorileriyle mücadele

etmesiyle yardımcı olmaktadır. Diğer bir taraftan, küresel sağlık sorunlarında dini liderlerin bilimsel çözümlere yaklaşımları ya da konuyu yorumlama biçimleri halk sağlığı yetkililerince göz önünde bulundurulmalıdır. Aynı zamanda, yetkili makamlarca köktendinci grupların veya dini liderlerin olası aşı tereddütlerinin nedenleri belirlenmeli ve bilimsel bilgi alışverişi yoluyla bunları ele almaya yönelik diyalogun önü açılmalıdır. Toplumsal sağlığı tehdit eden pandemi gibi kriz anlarında, halk sağlığı yetkililerinin ve dini cemaatlerin birincil hedefi, insanın yaşam kalitesinin korunması ve yükseltilmesi etrafında şekillenmesi olmalıdır. Bu anlayışın benimsenebilmesi için ise dini liderlerin ve bilim insanlarının halk sağlığı riskini hafifletmeyi ortak bir hedef olarak belirlemesi ve kamusal alanlardaki söylemlerini bütünlüklü bir mesajla ifade etmeleri gerekmektedir.

Kaynakça

- Ali, Inayat, "The Covid-19 Pandemic: Making Sense of Rumor and Fear: Op-ed", *Medical Anthropology*, 39(5) 2020, pp. 376-379.
- Andrade, Gabriel E. and Azhar Hussain, "Polio in Pakistan: Political, Sociological, and Epidemiological Factors. *Cureus*, 10(10) 2018.
- Barlow, Monique Deal, "Christian Nationalism is a Barrier to Mass Vaccination Against Covid-19", *The Conversation*, 2021, 1 April. 25 Kasım 2022 tarihinde, <https://theconversation.com/christian-nationalism-is-a-barrier-to-mass-vaccination-against-coronavirus-158023> adresinden erişildi.
- Bazin, Hervé, "The Ethics of Vaccine Usage in Society: Lessons from the Past", *Endeavour*, 25(3) 2001, pp. 104-108.
- Benin, Andrea L., Daryl J. Wisler-Scher, Eve Colson, Eugene D. Shapiro and Eric S. Holmboe, "Qualitative Analysis of Mothers' Decision-Making about Vaccines for Infants: The Importance of Trust", *Pediatrics*, 117(5) 2006, pp. 1532-1541.
- Berman, Jonathan M., *Anti-Vaxxers: How to Challenge a Misinformed Movement*, Cambridge: MIT Press, 2020, p.163.
- Boguszewski, Rafał, Marta Makowska, Marta Bożewicz and Monika Podkowińska, "The Covid-19 Pandemic's Impact on Religiosity in Poland", *Religions*, 11(12) 2020, p. 646.
- Bramadat, Paul, *Religion, Culture, and the Politics of Vaccine Hesitancy: Perspectives of Parents, Pundits, and Physicians*, In *The Routledge Handbook of Religion, Medicine, and Health* (pp. 450-463). New York: Routledge, 2021.
- Congregation for the Doctrine of Faith, "Note on the Morality of Using Some Anti-Coronavirüs Vaccines", *Vatican*, 2020. 25 Kasım 2022 tarihinde, https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_20201221_nota-vaccini-anticovid_en.html adresinden erişildi.
- Corcoran, Katie E., Christopher P. Scheitle and Bernand D. DiGregorio, "Christian Nationalism and Covid-19 Vaccine Hesitancy and Uptake", *Vaccine*, 39(45) 2021, pp. 6614-6621.
- Dein, Simon, Kate Loewenthal, Christopher Alan Lewis and Kenneth I. Pargament, "Covid-19, Mental Health and Religion: An Agenda for Future Research", *Mental Health, Religion & Culture*, 23(1) 2020, pp. 1-9.

- Dubé, Eve, Caroline Laberge, Maryse Guay, Paul Bramadat, Réal Roy and Julie A. Bettinger, "Vaccine Hesitancy: An Overview", *Human Vaccines & Immunotherapeutics*, 9(8) 2013, pp. 1763-1773.
- Dubé, Eve, Dominique Gagnon, Emily Nickels, Stanley Jeram and Melanie Schuster, "Mapping Vaccine Hesitancy—Country-Specific Characteristics of a Global Phenomenon", *Vaccine*, 32(49) 2014, pp. 6649-6654.
- Etutu, Joice and Jack Goodman, "Covid Vaccines: Misleading Claims Targeting Ethnic Minorities", *BBC*, 2021, 28 January. 25 Kasım 2022 tarihinde, <https://www.bbc.com/news/55747544> adresinden erişildi.
- Faskianos, Irina A., "Covid-19 Vaccines and Religious Exemptions", *Council on Foreign Relations*, 2021, 30 November. 27 Kasım 2022 tarihinde, <https://www.cfr.org/event/Coronavirüs-vaccines-and-religious-exemptions> adresinden erişildi.
- Galang, Joseph Renus F., "Science and Religion for Covid-19 Vaccine Promotion", *Journal of Public Health*, 43(3) 2021, pp. e513-e514.
- Garcia, Louiegi L. and John Frederick C. Yap, "The Role of Religiosity in Covid-19 Vaccine Hesitancy", *Journal of Public Health*, 43(3) 2021, pp. e529-e530.
- Glenza, Jessica and Martin Pengelly, "Catholics in New Orleans and St Louis Told to Avoid Johnson & Johnson Vaccine", *The Guardian*, 2021, 2 March. 25 Kasım 2022 tarihinde, <https://www.theguardian.com/world/2021/mar/02/new-orleans-archdiocese-catholics-avoid-johnson-johnson-vaccine> adresinden erişildi.
- Gowda, Charitha and Amanda F. Dempsey, "The Rise (and Fall?) of Parental Vaccine Hesitancy", *Human Vaccines & Immunotherapeutics*, 9(8) 2013, pp. 1755-1762.
- Grabenstein, John D., "What the World's Religions Teach, Applied to Vaccines and Immune Globulins", *Vaccine*, 31(16) 2013, pp. 2011-2023.
- Halbfinger, David M., "Virus Soars among Ultra-Orthodox Jews as Many Flout Israel's Rules", *The New York Times*, 2020, 30 March. 25 Kasım 2022 tarihinde, <https://www.nytimes.com/2020/03/30/world/middleeast/coronavirus-israel-cases-orthodox.html> adresinden erişildi.
- Hoffman, Jan, "Clergy Preach Faith in the Covid Vaccine to Doubters", *The New York Times*, 2021, 14 March. 25 Kasım 2022 tarihinde, <https://www.nytimes.com/2021/03/14/health/clergy-covid-vaccine.html> adresinden erişildi.
- Jarrett, Caitlin, Rose Wilson, Maureen O'Leary, Elisabeth Eckersberger and Heidi J. Larson, "Strategies for Addressing Vaccine Hesitancy—A Systematic Review", *Vaccine*, 33(34) 2015, pp. 4180-4190.
- Jegede, Ayodele Samuel, "What Led to the Nigerian Boycott of the Polio Vaccination Campaign?", *PLoS Medicine*, 4(3) 2007, p. e73.
- Jones, D. Gareth, "Religious Concerns about Covid-19 Vaccines: From Abortion to Religious Freedom", *Journal of Religion and Health*, 2022, pp. 1-20.
- Kanozia, Rubal and Ritu Arya, "'Fake News', Religion, and Coronavirus Vaccine Hesitancy in India, Pakistan, and Bangladesh", *Media Asia*, 48(4) 2021, pp. 313-321.
- Khan, Yusra Habib, Tauqeer Hussain Mallhi, Nesser Hadal Alotaibi, Abdulaziz Ibrahim Alzarea et al., "Threat of Covid-19 Vaccine Hesitancy in Pakistan: The Need for Measures to Neutralize Misleading Narratives", *The American Journal of Tropical Medicine and Hygiene*, 103(2) 2020, pp. 603-604.
- Kibongani Volet, Annie, Cristina Scavone, Daniel Catalán-Matamoros and Annalisa Capuano, "Vaccine Hesitancy among Religious Groups: Reasons Underlying this Phenomenon", *Vaccine*, 39(18) 2021, pp. 2685-2695.

nomenon and Communication Strategies to Rebuild Trust", *Frontiers in Public Health*, 2022.

Kranz, Dirk, Cristoph Niepel, Elouise Botes and Samuel Greiff, "Religiosity Predicts Unreasonable Coping with Covid-19", *Psychology of Religion and Spirituality*, 2020.

Larson, Heidi J., Louis Z. Cooper, Juhani Eskola, Samuel L. Katz and Scott Ratzan, "Addressing the Vaccine Confidence Gap", *The Lancet*, 378(9790) 2011, pp. 526-535.

Levin, Jeff, "The Faith Community and the SARS-CoV-2 Outbreak: Part of the Problem or Part of the Solution?", *Journal of Religion and Health*, 59(5) 2020, pp. 2215-2228.

Malik, Asmara, Jahanzeb Malik and Uzma Ishaq, "Acceptance of Covid-19 Vaccine in Pakistan among Health Care Workers", *PLoS One*, 16(9) 2021, p. e0257237.

Mardian, Yan, Kathryn Shaw-Shaliba, Muhammad Karyana and Chuen-Yen Lau, "Sharia (Islamic Law) Perspectives of Covid-19 Vaccines", *Frontier in Tropical Diseases*, 2021.

McDuffie, David C., "Sacred Immunity: Religion, Vaccines, and the Protection of Public Health in America", *Journal of Public Health*, 29(6) 2021, pp. 1365-1371.

Nelson, Marie Clark and John Rogers, "The Right to Die? Anti-Vaccination Activity and the 1874 Smallpox Epidemic in Stockholm", *Social History of Medicine*, 5(3) 1992, pp. 369-388.

Nortey, Justin and Mike Lipka, "Most Americans Who Go to Religious Services Say They Would Trust Their Clergy's Advice on Covid-19 Vaccines", *Pew Research Center*, 2021, 15 October. 23 Kasım 2022 tarihinde, <https://www.pewresearch.org/religion/2021/10/15/most-americans-who-go-to-religious-services-say-they-would-trust-their-clergys-advice-on-coronavirus-vaccines/> adresinden erişildi.

Offit, Paul A., *Deadly Choices: How the Anti-Vaccine Movement Threatens Us All*, New York: Basic Books, 2015.

Olagoke, Ayokunle A., Olakanmi O. Olagoke and Ashley M. Hughes, "Intention to Vaccinate Against the Novel 2019 Coronavirus Disease: The Role of Health Locus of Control and Religiosity", *Journal of Religion and Health*, 60(1) 2021, pp. 65-80.

Omidvar Tehrani, Shadi and Douglas D. Perkins, "Public Health Resources, Religion, and Freedom as Predictors of Covid-19 Vaccination Rates: A Global Study of 89 Countries", *COVID*, 2(6) 2022, pp. 703-718.

Paterson, Pauline and Heidi J. Larson, "The Role of Publics in the Introduction of New Vaccines", *Health Policy and Planning*, 27(suppl_2) 2012, pp. ii77-ii79.

Paúl, María Luisa and Adela Suliman, "Pope Francis Calls Access to Accurate Information on Covid-19 Vaccines 'A Human Right'", *The Washington Post*, 2022, 29 January. 23 Kasım 2022 tarihinde, <https://www.washingtonpost.com/world/2022/01/29/pope-coronavirus-vaccine-misinformation/> adresinden erişildi.

Pelčić, Gordana, Silvana Karačić, Galina L. Mikirtichan, Olga I. Kubar, et al., "Religious Exception for Vaccination or Religious Excuses for Avoiding Vaccination", *Croatian Medical Journal*, 57(5) 2016, pp. 516-521.

Peretti-Watel, Patrick, Heidi J. Larson, Jeremy K. Ward, William S. Schulz and Pierre Verger, "Vaccine Hesitancy: Clarifying a Theoretical Framework for an Ambiguous Notion", *PLoS Currents*, 2015.

Perveen, Shama, Muhammad Akram, Asim Nasar, Adeela Arshad-Ayaz and Ayaz Naseem, "Vaccination-Hesitancy and Vaccination-Inequality as Challenges in Pakistan's Covid-19 Response", *Journal of Community Psychology*, 50(2) 2022, pp. 666-683.

- Renne, Elisha P., *Polio Vaccination, Political Authority and the Nigerian State*, In C. Holmberg, S. Blume, and P. Greenough (Ed.), *The Politics of Vaccination* (pp. 288-318), Manchester: Manchester University Press, 2017.
- Rosen, Bruce, Ruth Waitzberg, Avi Israeli, Michael Hartal and Nadav Davidovitch, "Addressing Vaccine Hesitancy and Access Barriers to Achieve Persistent Progress in Israel's Covid-19 Vaccination Program", *Israel Journal of Health Policy Research*, 10(1) 2021, pp. 1-20.
- Sağır, Adem ve Erdener Gülenç, 'Çipler Artık Vücutumuzda' Aktör Ağ Teorisi Bağlamında Covid-19 Aşı Tereddütü, Ankara: Nobel Bilimsel, 2022.
- Sandsmark, Evan, "Religious Opposition to Vaccines is Rooted in Politics, not Tradition", *The Washington Post*, 2022, 16 January. 27 Kasım 2022 tarihinde, <https://www.washingtonpost.com/outlook/2022/01/16/religious-opposition-vaccines-is-rooted-politics-not-tradition/> adresinden erişildi.
- Simon, Simon, Alfons Renaldo Tampenawas, Joko Santoso, Astrid Maryam Yvonny Nanupu, Samuel Ruddy Angkouw and Alvonce Poluan, "Participation of Religious Leaders in Helping the Success of the Government's Covid-19 Vaccination Program", *Evangelikal: Jurnal Teologi Injili dan Pembinaan Warga Jemaat*, 5(2) 2021, pp. 234-245.
- Smith, Peter, "Many Faith Leaders Say No to Endorsing Vaccine Exemptions", *AP News*, 2021, 17 September. 25 Kasım 2022 tarihinde, <https://apnews.com/article/health-religion-united-states-coronavirus-pandemic-coronavirus-vaccine-9c947acecd6ba-26b4c78827b7b87c185> adresinden erişildi.
- Spier, Ray E., "Perception of Risk of Vaccine Adverse Events: A Historical Perspective", *Vaccine*, 2001, pp. S78-S84.
- Thinane, Jonas Sello, "Religious Perspectives on Vaccination: Mandatory Covid-19 Vaccine for SA Churches", *Pharos Journal of Theology*, 2022, pp. 1-22.
- Toni-Uebari, Thelma K. and Baba P. Inusa, "The Role of Religious Leaders and Faith Organisations in Haemoglobinopathies: A Review", *BMC Hematology*, 9(1) 2009, pp. 1-8.
- Trepanowski, Radosław and Dariusz Dążkowski, "Cross-National Comparison of Religion as a Predictor of Covid-19 Vaccination Rates", *Journal of Religion and Health*, 2022, pp. 2198-2211.
- UNICEF, *Building Trust in Immunization: Partnering with Religious Leaders and Groups*, New York: UNICEF, 2004.
- Wadman, Meredith, "Abortion Opponents Protest Covid-19 Vaccines' Use of Fetal Cells", *Science*, 2020, 5 June. 25 Kasım 2022 tarihinde, <https://www.science.org/content/article/abortion-opponents-protest-Coronavirüs-vaccines-use-fetal-cells> adresinden erişildi.
- Weigmann, Katrin, "An Injection of Confidence: Scientists Explore New and Old Methods to Counter Anti-Vaccine Propaganda and Overcome Vaccine Hesitancy so as to Increase Vaccination Rates", *EMBO Reports*, 18(1) 2017, pp. 21-24.
- Whitehead, Andrew L. and Samuel S. Perry, "How Culture Wars Delay Herd Immunity: Christian Nationalism and Anti-Vaccine Attitudes", *Socius*, 2020, pp. 1-12.
- WHO SAGE Working Group Dealing with Vaccine Hesitancy, "Strategies for Addressing Vaccine Hesitancy – A Systematic Review", 2014. 21 Kasım 2022 tarihinde, https://cdn.who.int/media/docs/default-source/immunization/sage/2014/october/3-sage-wg-strategies-addressing-vaccine-hesitancy-2014.pdf?sfvrsn=b632b81e_4 adresinden erişildi.

- WHO, “Ten Threats to Global Health in 2019”, 2019, 21 March. 1 Aralık 2022 tarihinde, <https://www.who.int/vietnam/news/feature-stories/detail/ten-threats-to-global-health-in-2019> adresinden erişildi.
- Wolfe Robert M. and Lisa K. Sharp, “Anti-Vaccinationists Past and Present”, *BMJ*, 325(7361) 2002, pp. 430-432.
- Wombwell, Eric, Mary T. Fangman, Alannah K. Yoder and David L. Spero, “Religious Barriers to Measles Vaccination”, *Journal of Community Health*, 40(3) 2015, pp. 597-604.
- Yahya, Maryam, “Polio Vaccines—‘No Thank You!’ Barriers to Polio Eradication in Northern Nigeria”, *African Affairs*, 106(423) 2007, pp. 185-204.